

21. Службник 1639 року. — Київ : Друкарня Києво-Печерського монастиря. — 4 с; [16] + 720 с. + 8 с. + 128 с.
22. Службник македонської редакції 1550-х рр. — Інститут рукопису національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Далі — ІР НБУВ). — Ф. 301. — Спр. 66. Лебедев.
23. Службник уніатський, прибл. 1665 року. — ІР НБУВ. — Ф. 301. — Спр. 69. (Лебедев).
24. Хойнацкий А. Западнорусская церковная уния въ ея богослуженіи и обрядах / Хойнацкий А. — К. : Тип. Киевопечерской Лавры, 1871. — 476 с.
25. Шамаєва К. З музичного побуту Києво-Печерської Лаври / К. Шамаєва // Київська старовина. 1992. — № 2. — С. 77–82.
26. Шматоў В. Мастацтва беларускіх старадрукаў XVI–XVIII ст.ст. / Шматоў В. — Мінск : Тэхналогія, 2000. — 131 с.
27. Wizyta roczna Dekanatu Radomyskiego 1789 anno. — ІР НБУВ. — Ф. 301. — Спр. 671. (Лебедев).

В. В. Єгорov

УДК: 811.161.2:373.3«18»

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В НАРОДНІЙ ПРОСВІТІ ТА ПИТАННЯ ПРОГРЕСУ В УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ 1860-х — 1880-х рр.

Розглядається зміст ідейно-публіцистичної боротьби українофілів та великодержавних кіл Російської імперії навколо запровадження української мови в початкову освіту українського народу в 60–80-ті рр. XIX ст.

Ключові слова: українська мова, «общерусский культурный язык», просвіта, прогрес, українська публіцистика, російська публіцистика, українофіли.

Рассматривается содержание идейно-публицистической борьбы представителей украинофильства и великодержавных кругов Российской империи по вопросу использования украинского языка в начальном образовании украинского народа в 60–80-е гг. XIX ст.

Ключевые слова: украинский язык, «Общерусский культурный язык», просветительство, прогресс, украинская публицистика, русская публицистика, украинофилы.

This article examines publicistic debate of 1860–1880s about status and place of the Ukrainian language in the primary education. There were two conflicting positions towards the idea of progress in Russian Empire. The supporters of in-

roduction of Ukrainian language into primary education believed that its use would stimulate productive mental activity of people and therefore give them opportunity to resist Russian influence. As an example they brought the situation with the Russian language in Halychyna.

The conservatives regarded a bilingual separation as pernicious. They believed that the union based on the Russian language would also contribute to the development of literature and education. In 1860s official circles regarded the position of Ukrainian activists as a sign of political separatism. Responding to this claim Ukrainian activists stressed that the position of conservatives does not stem from European ideas of statehood and nations. There were evidences of progress based on recognition by State of language diversity and use of native languages in the primary education. Thus for conservatives the issue of «Russian language» was contraversive since it was on one hand a tool for education and culture, and on the other hand, «Ukrainian» (Little Russian) was a regional language.

Keywords: Ukrainian, «Common Russian language», education, progress, Ukrainian publicism, Russian publicism, ukrainophiles.

Проблема впровадження і використання української мови в освіті на сучасному етапі потребує ґрунтовного аналізу публіцистичної та полемічної спадщини українських учених підросійської України та їхніх опонентів у 1860–1880-х рр. Саме в цей період українська мова робила перші кроки як мова освіти, перш за все початкової. В той самий період українофіли та представники проросійського табору сформулювали систему обґрунтування потреби/непотреби початкової освіти для українського простолюдю його мовою. Ці дві системи аргументів спиралися на протилежні погляди на зміст прогресу суспільства Російської імперії. Стан дослідження проблеми в науковій літературі є об'єктом цієї статті. Зміст цих аргументацій за освіту українською мовою найяскравіше виявився в численних публіцистичних виступах українофілів і консерваторів 1860–1880-х рр. та в позиціях представників урядових кіл Російської імперії.

В дореволюційних дослідженнях загальновибрано, що просвітню програму українофілів було складено ще в період Кирило-Мефодіївського товариства, а з іншого боку було визнано безрезультатними дії уряду щодо народної просвіти до 1860-х рр. [16, с. 76; 45, с. 776].

Події, пов'язані з впровадженням на початку 1860-х рр. української мови в початкову освіту висвітлив у розвідці М. Лемке [35, с. 4].

Водночас визнавалося, що моральний розвиток народу може підтримувати саме розумова освіта, а народну свідомість має забезпечувати функціонування української мови. Поряд з тим було висловлено застереження що-

до добрих наслідків для народної освіти поширення текстів Св. Письма народною мовою [10, с. 163; 50, с. 176].

Отже, визнавалося, що народна мова в початковій освіті була здатна забезпечити моральний та розумовий прогрес народу, а те, що народ вивчає мову іншого, розвиненішого, народу мало призводити до перейняття чужих звичок, уявлень [15, с. 204, 208].

М. П. Драгоманов у розвідках 1870-х рр. підкреслював, що негативна реакція на освітні заходи українофілів поширилась на початку 1860-х рр. з польського середовища, котре вбачало в них бажання підбурити селянство проти панів. До них приєдналися місцеві клерикали, котрі хотіли зберегти монополію на народну освіту [18, с. 209, 213; 21, с. 299]. На думку М. П. Драгоманова, в той час у Російській імперії встановлювалася система примусової національності, коли люди дивувалися з того, що не подібне до їхнього. На думку ж ученого, людина має отримувати початкову освіту рідною мовою, оскільки це справа всесвітньої освіти [22, с. 505, 477]. Саме література, викладена народною мовою, несе блага цивілізації та не загрожує сепаратизмом там, де доцентрові рухи не пов'язані з нетерпимістю. А літературна мова порівняно з народною має багато чужих, абстрактних слів [20, с. 188–190]. На переконання вченого, всюди, де піднімався сільський стан, розвивалися його культура, мова — відбувалася децентралізація [19, с. 703, 733]. Він же в роботі «По вопросу о малорусской литературе» (1876 р.), розбираючи причини указу 1876 р. підкреслював, що найбільші утиски приходили від малорусів — у 1870-х рр. — М. В. Юзефовича, С. С. Гогоцького, Д. Л. Мордовцева, котрі навіть не поділяли версії, яку визнав М. Н. Погодін, щодо інакшості українського народу ще до татаро-монгольської навали. Указ 1876 р. став можливим, оскільки в Росії не було європейського підходу до вирішення мовної проблеми [12, с. 167, 169, 170, 256, 261, 377, 379, 380].

На думку представника реакційної російської історіографії С. Щеголева (1912 р.) історія сепаратизму розпочалася в часи КМТ, коли П. О. Куліш проголосив себе літературним сепаратистом, коли вже у виданні збірника «Україна» 1843 р. використовував тенденційні прийоми при надрукуванні малоросійських дум під впливом «Історії Русів» [56, с. 49].

В 1920–1930 рр. у загальних працях радянських дослідників оцінювалися причини, з яких діячі Кирило-Мефодіївського товариства звертали увагу на проблеми просвіти українського народу [48, с. 100].

М. Д. Бернштейн докладно досліджив дискусію 1860-х рр., що точилася на сторінках часопису українофілів «Основа» стосовно можливості використовувати українську мову в початковій просвіті народу. В дослідженні було проаналізовано відомі виступи М. І. Костомарова, П. О. Куліша,

П. Житецького. В цій розвідці виокремлено погляд представників «Основи», котрі підтримували тезу про просвіту рідною мовою як запоруку прогресу [7, с. 70, 60].

В роботі Ф. Савченка (1928 р.) було докладно розглянуто українофільський рух у 1870-х рр., причини спротиву діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, його закриття та появи Емського указу 1876 р. В цьому дослідженні приділено увагу виступам антиукраїнофільських діячів з Малоросії, зокрема М. В. Юзефовича, де обґрунтовувалася шкідливість українофільського руху — М. І. Костомарова, П. О. Куліша. Представники консервативного табору в Москві та Малоросії виправдовувалися заповітом Олександра II, котрий проголошував боротьбу за збереження єдності Російської імперії [49, с. 63, 372, 376, 112–113].

Історія боротьби українофілів за впровадження української мови в просвіту розглядається в роботі сучасного російського дослідника О. І. Міллера. Він звернув увагу на те, що ідеї поширення української мови в цій сфері зустріли спротив наприкінці 1850-х рр. у роботах С. С. Гогоцького, котрий уже оцінив їх як плани поляків асимілювати Південно-Західний край. Отже, саме в Малоросії було дано імпульс антиукраїнським виступам (зокрема 1863 р.), видано брошури проти використання української мови (С. С. Гогоцький і І. Кульжинський). Згодом Міністр внутрішніх справ П. О. Валуєв, знаючи про низький рівень освіти в них, захищав знаменитим циркуляром 1863 р. панівне становище церковних шкіл у Малоросії. Причиною цього була реакційність освітньої політики Російської імперії, зокрема міністра освіти Д. А. Толстого, котрий перебував під впливом «Московских ведомостей» М. Н. Каткова [39, с. 93, 105, 118, 144, 150–151; 8, с. 346]. Розглядаючи розвиток українофільського руху 1870-х рр. дослідник велику увагу приділив статтям М. П. Драгоманова, М. І. Костомарова, створеним для сприяння цензурним послабленням щодо української мови на початку 1880-х рр. [39, с. 153, 162, 216–217].

На думку ж сучасного українського дослідника Я. В. Козачка, М. І. Костомаров у цих статтях звужив сферу використання української мови, шляхи й можливості її подальшого розвитку. Діяльність ученого, на думку Я. В. Козачка, дратувала російських шовіністів (С. С. Гогоцького, М. А. Рігельмана, М. В. Юзефовича) [26, с. 120, 291, 218].

Отже, проблема просвіти українського народу й прогресу отримала висвітлення в наукових розвідках. У них висвітлено економічні та ідеологічні причини антиукраїнської асиміляторської політики уряду Російської імперії на початку 1860-х рр. Водночас у розвідках не отримали особливої уваги система полемічних аргументів українофілів та їхніх опонентів.

Питання просвіти українського народу і прогресу його розвитку порушив М. І. Костомаров на сторінках часопису «Основа» в статті «Мысли южнорусса. О преподавании на малорусском языке» (1862 р.) На думку вченого, народні забобони знищує просвіта, освіта здатна припинити вороженечу польського світу з «русским». А теза про те, що розвиток народних мов сприяє різноманітності, котра, в свою чергу, веде до розриву зв'язку між народами, — неправильна. Оскільки, якщо влада сприятиме розвиткові національних мов, кожна народність буде задоволена [30, с. 309–313; 31, с. 7; 11, с. 72; 36, с. 65].

Якщо на Правобережній Україні для боротьби з польським впливом урядовці ще розглядали можливість використати українську мову в початковій освіті, то офіційна влада Малоросії на початку 1860-х рр. в особі Генерал-губернатора Київського, Подільського і Волинського М. М. Анненкова оцінювала спроби впровадити українську мову та створити особливу малоросійську літературу як ознаку сепаратизму та шкоди народу (через незнання російської мови). Особливу ж роль у формуванні позицій московського консервативного табору щодо поширення української мови в освіті для простолюду й питань прогресу, на наш погляд, відігравали видання М. Н. Каткова, зокрема «Русский вестник» [8, с. 352; 55, с. 16; 49, с. 191; 38, с. 103].

Так, уже в рецензії 1862 р. цього видання на Новий Тлумачний словник російської мови В. Даля рецензент часопису зауважував на помилку укладача в назві великоруська мова, котру слід замінити на положення про «русский язык» — мову освіти й літератури [40, с. 818].

Теза про «русский язык» — мову освіти стане центральним поняттям у аргументах проти українофілів і в наступні роки. Такий напрям було розвинуто в статті О. Іванова «О малорусском литературном языке и об обучении на нем». У ній йшлося про універсальну задоволеність «общерусским литературным языком» та наголошувалося на тому, що прагнення українофілів запровадити українську мову не може забезпечити народного блага. Процеси, протилежні уніфікації, відбувалися серед слов'янських народів. І вони, на думку авторів «Русского вестника», зупиняли розвиток літератури й народної просвіти [25, с. 367; 37, с. 799].

Згодом М. Н. Катков, тиснучи на міністра П. О. Валуєва, жорстко критикував українофілів, котрі після простих публікацій українською мовою розпочали перекладати Біблію. Часопис «Русский вестник» услід за «Московскими ведомостями» виклав прихильне ставлення до оголошеної політики уніфікації, засудивши її противників [8, с. 350–351, 573; 39, с. 122–123; 24, с. 602].

Теза про уніфікацію в усіх галузях освіти народу та критика розділення народу в освітній сфері, яке запропонував М. І. Костомаров, тривала й

у наступні роки поряд з критикою схвалення того, що Австро-Угорщина сприяла поширенню української мови на Галичині [47, с. 353–354; 51, с. 360–362].

Ідею єднання розумових сил на основі єдиного «русского языка» поряд з використанням південно-руської мови для збереження українських земель під впливом Російської імперії було сформульовано ще в листах М. В. Юзефовича до В. Білозерського (від 2.12.1860), П. Куліша до М. В. Юзефовича від 1861 р. Плани антипольського виховання українського народу в народних школах й публікації журналу «Основа» стосовно «русского православного народа» від Дону до Карпат підтримував і Г. Галаган. Ця ідея розвинулась у записці М. В. Юзефовича «О так называемом украинофильском движении» (1875) та урядовій політиці [43, с. 360; 54, арк. 5–7; 49, с. 360, 368–372; 8, с. 349].

Водночас С. С. Гогоцький — професор філософії Київського університету св. Володимира — ще з 1860-х рр. підтримував ідею про єдиний «общерусский язык» як запоруку прогресу, швидкого обміну розумовими силами та єдності руської землі. На його думку, сильного удару по цій єдності завдали дії українофілів, унаслідок котрих було втрачено Західну Україну [39, с. 2, 57; 13, с. 796; 14, с. 415].

Тези, подібні до позиції С. С. Гогоцького, було викладено й у статті голови київського відділу «Благодійного слов'янського комітету» М. А. Рігельмана «Современное украинофильство». Він розібрав зміст статті М. П. Драгоманова «Література російська, великоруська, українська і галицька», що вийшла 1874 р. в галицькій «Правді», та погодився з думкою автора про відсталість української літератури порівняно з російською, побачивши цілі, які автор приховав у наголошенні на підтримці ідеї розвитку української літератури. На думку автора, українофіли пропонували згубні для народу нереальністю ідеї про рівність, багатство, волю [57, с. 842, 846–847]. Тих, хто обстоював ідею окремішності української мови та культури, ще в статті М. А. Рігельмана було визнано ворогами Росії, котрі мали б шукати підтримки серед собі подібних [57, с. 847].

Тоді навіть у нейтральної сторони — історика літератури, мовознавця О. М. Пипіна викликало обурення викладене в статті вихідця з Харківщини М. Ф. Де-Пуле формулювання, що брак відповіді на його статтю є визнанням «лживости самого вопроса» (про становище української мови) [46, с. 438].

Подібна українофобська аргументація збереглася наприкінці XIX ст. в прихильника цього напрямку професора Київського Університету Т. Д. Флоринського, котрий визначав, що на території Галичини набули розвитку штучні назви Україна, український, українська література [52, с. 25]. На думку представника антиукраїнського табору С. Щеголева, українські сепаратист-

ські дії 1860-х рр. культивували поляки, коли стався замах на південно-руську школу перед повстанням 1863 р. Буквар Т. Г. Шевченка та граматика П. О. Куліша поширилися в недільних школах, де викладали українофільські вчителі-дилетанти, що боролися підручниками проти сучасної російської культури. В 1870–1880 ті рр. їхню справу продовжив М. П. Драгоманов, котрий вів до федераційного розпаду Росії. Автор наголошував, що чим вдалішою буде українізаторська діяльність на півдні, тим повільніше проникатиме сюди «русская культура», а малоросійському народу буде важче у всесвітній боротьбі за існування. С. Щеголев визнавав, що Акт 1876 р., котрий походив від Валуєвського циркуляра, був планомірним на шляху поступової асиміляції малоросів з «русским государственным языком» [56, с. 276, 64, 67, 69, 301, 424].

Наголосимо, що не всі урядовці поділяли ці погляди. Так, Харківський генерал-губернатор О. М. Дундуков-Корсаков у записці до наради (1881 р.) стосовно зміни Указу 1876 р. бачив мету українофілів, але негативно ставився до заборон 1876 р., котрі тільки сприяли перетворенню Галичини на центр розповсюдження української літератури [49, с. 175–177].

Відповіді на численні закиди українофобів сформулював М. І. Костомаров. Ще на початку полеміки навколо української мови як мови початкового навчання українофіли обережно наголошували, що думка про загрозу єдності держави від упровадження різних мов поширилася з європейськими ідеями державності й народності [30, с. 312]. В статтях «Малорусская литература» (1871 р.), «Еще по поводу малорусского слова», «По вопросу о малорусском слове. Ответ Современным известиям», «Украинофильство» (1881 р.) вчений наголошував на тому, що таємних планів відторгнення Малоросії немає, і підкреслював тези своєї ідеї, що добре вивчення української мови та отримання нею початкової освіти — запорука вивчення й російської мови [28, с. 765–766, 770; 32, с. 360–361; 34, с. 343; 42, с. 144–145; 27, с. 282]. Вчений відкидав звинувачення в тому, що українофільство — польська інтрига. Ці статті склалися з надією на скасування урядових заборон 1876 р., коли деякі автори «Вестника Европы», викладаючи історію попередніх спроб видати Новий Заповіт у Російській імперії на початку 1860-х рр., очікували реакції російської цензури на появу цього видання як ознаку міцності «некоторых новых веяний» (відставка реакційного Міністра освіти Д. А. Толстого 1880 р.) [9, с. 895–898; 17, с. 189].

М. І. Костомаров погоджувався, що російська — мова освіти в усій імперії, але зазначав, що вплив цієї мови має бути добровільним, без примусу [29, с. 335; 34, с. 349; 33, с. 437]. Водночас іще з 1860-х рр. деякі з українофілів (П. Житецький) заперечували претензії російської мови на виключну роль мови освіти [23, с. 24].

Один із провідників українського руху В. Б. Антонович також сформулював перелік претензій до українофілів у проектах записок про використання української мови. Більшість з них не були опубліковані в час появи. В записці початку 1880-х рр. «Про українофілів та українофільство» вчений розглянув і проблему прогресу (чи можливості його досягнення) як наслідку єдності всіх народів Росії, на чому наголошували українофоби.

У відповідь на закиди видавця «Весника Юго-Западной и Западной России» К. А. Говорського, котрий називав українців «русским народом», що проживає в Південно-Західній частині Росії, В. Б. Антонович казав, що єдність не має ототожнюватися з однаковістю. Цю думку поділяв М. І. Костомаров у статті «Еще по поводу Малорусского слова» (1881 р.), де наголошувалося, що однією з рис історичної Московщини є нетерпимість до народних особливостей племен, котрі поєдналися, але не злилися з нею в єдиній державі [8, с. 632; 28, с. 769; 6, с. 90].

На думку В. Б. Антоновича, така нетерпимість була невизнанням нового, або існуванням грубого інстинкту. Він виявлявся, на думку авторів «Вестника Европы», й у політиці «обрусенія» в Польщі, де провідники цієї політики навіть ставили собі в заслугу презирство та апатію [2, с. 158; 4, с. 150; 1, с. 893–894, 896, 899].

Щодо прогресу, то, на думку В. Б. Антоновича, він був можливий саме в разі, якщо російське суспільство визнало б існування української мови, що могло дати змогу розвиватися цим явищам своїм життям [3, с. 23; 4, с. 149]. Водночас, прогрес можливий, на думку як М. І. Костомарова, так і В. Б. Антоновича, коли знання моральних настанов надходить з церковною проповіддю рідною мовою [36, с. 68; 3, с. 6]. На думку українофілів, прогрес був неможливий за умов навчання нерідною мовою, коли люди не запам'ятовували отриманих навичок, затримувались у розвитку [29, с. 333; 2, с. 154].

В зв'язку з цим відкидалася теза українофобів про мовний сепаратизм на Галичині, де велася освіта українською [3, с. 20; 41, с. 5].

Отже, в публіцистичній дискусії 1860–1880-х рр. про статус, місце української мови в освіті та вихованні українського народу в Російській імперії виявилися два протилежні погляди на зміст прогресу. Формулюючи зміст цих поглядів, варто пам'ятати, що вони свідчили про публіцистичний зріз дискусії, адже з багатьох причин (зокрема економічних, що докладно виклав у роботах М. П. Драгоманов) деякі позиції, зокрема противників української мови в освіті, не було викладено публічно на сторінках періодичних видань або записок до державних установ. Отже, у відкритому доступі (для читачів) ця дискусія зветься до бачення того, що є прогресом.

На думку українофобів, це було об'єднання всіх розумових сил під проводом російської мови, котре дасть можливість протистояти тиску ззовні. Прикладом такого тиску стало становище роз'єднаних мовно слов'янських народів і «русских» Галичини. Цю згубну роз'єднаність, на думку консерваторів, пропагували саме українофіли. Таке об'єднання на основі російської мови мало б також сприяти розвитку літератури та просвіти, на відміну від мовної окремішності. На думку офіційних кіл, у 1860-х рр. діяльність, спрямована на розвиток окремішності української мови, була прямим свідченням сепаратизму. Патріотично налаштована преса таку діяльність ставила в один ряд з полонізмом, нігілізмом та соціалізмом.

У відповідях протилежна сторона (українофіли) визначила походження подібного уявлення про прогрес — від європейських ідей державної народності. Вони бачили свідчення прогресу в тому, що держава визнає мовну багатоманітність (на думку М. П. Драгоманова, це мало призвести до федералізації), як і поширення серед народу елементарних знань його рідною мовою. Саме в такому вільному розвитку, на їхню думку, мала б визначитись доля української мови.

Символом зіткнення для українофілів та українофобів був, з одного боку, «общерусский культурный язык» (С. С. Гогоцький) — провідник освіти та культури (з чим погоджувався і М. І. Костомаров), а з іншого боку — «малорусский язык» як мова просвіти українського народу.

1. А. Ф. Письма из провинции / А. Ф. // Вестник Европы. — 1882. — Т. 6. — Кн. 12. — С. 894–899.

2. Антонович В. Б. Записка у справі обмежень української мови / В. Б. Антонович // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. — К. : Либідь, 1995. — С. 153–158.

3. Антонович В. Б. К вопросу о Галицко-Русской литературе. (По поводу статьи профессора Т. Д. Флоринского) / Антонович В. Б. — К. : Тип. Имп. у-та Св. Владимира. Корчак-Новицкого, 1900. — 28 с.

4. Антонович В. Б. Погляди українофілів / В. Б. Антонович // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. — К. : Либідь, 1995. — С. 143–153.

5. Антонович В. Б. Про українофілів та українофілство / В. Б. Антонович // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. — К. : Либідь, 1995. — С. 135–143.

6. Барвінський О. Погляд М. Костомарова на задачі української інтелігенції / О. Барвінський // Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. — 1918. — Т. 126–127. — С. 81–103.

7. Бернштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кін. 50–60 рр. ХІХ ст. / Бернштейн М. Д. — К. : Видавництво Академії Наук УРСР, 1959. — 216 с.

8. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / Бовуа Д. — М. : Новое литературное обозрение, 2011. — 1008 с.

9. В. Рец. на Святе письмо Нового Завіту. Мовою руською. Українською переклали у купі П. А. Куліш і др. Пулою. Печатано у Львові 1880 / В. // Вестник Европы. — 1881. — Т. 1. — Кн. 2. — С. 895–898.

10. Введенский А. Литературные мечтания и действительность. По поводу литературных мнений о народе / А. Введенский // Вестник Европы. — 1882. — Т. 5. — № 9. — С. 148–180.

11. Возняк М. Листування М. І. Костомарова з О. Кониським / М. Возняк // Україна: науковий двохмісячник українознавства. — 1925. — № 3. — С. 72–77.

12. Г. . . . ль Перегляд критичний «По вопросу о малорусской литературе» М. Драгоманова. Вена 1876 / Г. . . . ль // Правда. Письмо літературно-політичне. — Річник X-й 1877 / Під ред. Вол. Барвінського. — Львів : Тов. ім. Шевченка під зар. Сарнацького, 1877. — Ч. 4–5, 7, 10. — 952 с.

13. Гогоцкий С. Еще несколько слов об украинофилах / С. Гогоцкий // Русский вестник. — 1875 — Т. 117. — № 7. — С. 787–798.

14. Гогоцкий С. Прибавление к статье «Еще несколько слов об украинофилах» / С. Гогоцкий // Русский вестник. — 1875. — Т. 118. — № 7. — С. 413–415.

15. Градовский А. Национальный вопрос в истории и литературе / А. Градовский. — СПб. : Тип. и лит. Траншениа, 1873. — 314 с.

16. Грушевський О. С. З настроїв і думок Кирило-мефодіївців / О. С. Грушевський // Україна. — 1914. — № 1. — С. 71–76.

17. Дневник государственного секретаря А. А. Половцева в II-х томах. — М. : Наука, 1966. — Т. II. — 580 с.

18. Драгоманов М. П. Антракт з історії українофільства / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Вибране / Упор. та іст. біогр. нарис Р. С. Мішук; Примітки Р. С. Мішука, В. С. Шандри. — К. : Либідь, 1991. — С. 204–233.

19. Драгоманов М. П. Ново-кельтское и провансальское движение во Франции / М. П. Драгоманов // Вестник Европы. — 1875. — № 8. — С. 688–740.

20. Драгоманов М. П. Ново-кельтское и провансальское движение во Франции / М. П. Драгоманов // Вестник Европы. — 1875. — № 9. — С. 153–203.

21. Драгоманов М. П. Передне слово до громади / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Вибране / Упор. та іст.-біогр. нарис Р. С. Мішук; Примітки Р. С. Мішука, В. С. Шандри. — К. : Либідь, 1991. — С. 276–326

22. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Вибране / Упор. та іст.-біогр. нарис Р. С. Мішук; Примітки Р. С. Мішука, В. С. Шандри. — К. : Либідь, 1991. — С. 461–558.

23. Житецкий П. Русский патриотизм. Ответ «Дню» / П. Житецкий // Основа. — 1862. — № 3. — С. 1–21.

24. Житомир в 1861 и 1866 годах // Русский вестник. — 1866. — Т. 64. — № 8. — С. 585–613.

25. Иванов А. О Малорусском Литературном языке и об обучении на нем / А. Иванов // Русский вестник. — 1863. — Т. 45. — № 5–6. — С. 244–267.

26. Козачок Я. В. Українська ідея з вузької стежки на широку дорогу. (Художня і науково-публіцистична творчість М. І. Костомарова) / Козачок Я. В. — К. : НАУ, 2004. — 352 с.

27. Корсаков Д. Из воспоминаний о Н. И. Костомарове и С. М. Соловьеве / Д. Корсаков // Вестник Европы. — 1906. — Кн. 9. — С. 221–272.

28. Костомаров Н. И. Еще по поводу «Малорусского слова «Московским ведомостям» / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. — 1881. — № 4. — Т. 2. — С. 438–442.

29. Костомаров Н. И. Малорусское слово / Н. И. Костомаров // Костомаров М. И. Слов'янська міфологія. Упор., приміт. І. П. Бейко, А. М. Полотай; вступна ст. М. Т. Яценка. — К. : Либідь, 1994. — С. 331–336.
30. Костомаров Н. И. Мысли южнорусса о преподавании на малорусском языке / Н. И. Костомаров // Костомаров М. И. Слов'янська міфологія. Упор., приміт. І. П. Бейко, А. М. Полотай; вступна ст. М. Т. Яценка. — К. : Либідь, 1994. — С. 309–313.
31. Костомаров Н. И. Ответ на статью В. Крестовского. Ходатайство Костомарова за Сквороду и Срезневского / Н. И. Костомаров // Основа. — 1861. — № 7. — С. 1–14.
32. Костомаров Н. И. По вопросу о Малорусском слове «Современным известиям» / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. — 1881. — № 3. — Т. 2. — С. 359–365.
33. Костомаров Н. И. По поводу статьи Г. Де-Пуле / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. — 1882. — Т. 3. — № 5. — С. 434–437.
34. Костомаров Н. И. Украинифильство / Н. И. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова. Зібрані заходом Академічної комісії укр. історіографії / іст. Секція Всеукр. АН; Ред. М. Грушевський. — К. : Державне видавництво України, 1928. — С. 281–289.
35. Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859–1865 годов / Лемке М. — СПб. : Герольд, 1904. — 524 с.
36. Листування М. І. Костомарова з Харківськими громадянами про видання народних книжок (підг. Г. Житецький) // Україна. — 1925. — № 3. — С. 66–79.
37. Л-й. О литературном языке у славян / Рец. на кн. Lipa Narodni Zabavnik. Redactor a yudatel Iosef Vistarin. Pest 1862. / Л-й // Русский вестник. — 1863. — Т. 48. — № 8. — С. 790–816.
38. Марахов Г. Нові сторінки біографії М. Костомарова / Г. Марахов // Вісник АН УРСР. — 1972. — № 1. — С. 99–106.
39. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX ст.) / Миллер А. И. — СПб. : Алетея, 2000. — 288 с.
40. Н. И. Новый русский словарь / Рец. на Толковый словарь живого великорусского языка В. И. Даля. — М. — 1861, 1862 / Н. И. // Русский вестник. — 1862. — Т. 39. — № 6. — С. 811–825.
41. Науменко В. П. Решен ли проф. Т. Д. Флоринским Вопрос о книжной малорусской речи? / Науменко В. П. — К., 1900. — 32 с.
42. Неслуховский Ф. Из моих воспоминаний / Ф. Неслуховский // Исторический вестник. — 1890. — № 4. — С. 116–154.
43. Письма П. А. Кулиша к М. В. Юзефовичу 1843–1861 pp. // Киевская старина. — 1899. — № 3. — С. 303–324.
44. Полухін Л. К. Формування історичних поглядів Миколи Івановича Костомарова / До критики буржуазно-поміщицької історіографії на Україні / Полухін Л. К. — К., 1959. — 128 с.
45. Пыпин А. Н. Изучение русской народности / А. Н. Пыпин // Вестник Европы. — 1882. — Т. 6. — Кн. 12. — С. 739–779.
46. Пыпин А. Н. К спорам об украинифильстве / А. Н. Пыпин // Вестник Европы. — 1882. — № 5. — Т. 3. — С. 438–442 (438).
47. Рец. на кн. Педагогическая хроника. Вестник Европы. — Т. 1. — 1866. Учебник всеобщей истории в трех концентрических приспособленных к развитию учащихся курсах (опыт приложения педагогики и преподавания истории). Рассмотрен и одобрен комитетом народного просвещения. Составил Николай Овсянников. Курсы Т. I и II. — СПб., 1866 // Русский вестник. — 1866. — Т. 62. — № 3. — С. 352–363.

48. Річицький А. Тарас Шевченко у світлі епохи / Річицький А. — Катеринослав, 1925. — 228 с.
49. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів в Україні 1860–1870-х рр. / Савченко Ф. — Х — К. : Державне видавництво України, 1930. — 414 с.
50. Стоюнин В. Заметки о русской школе / В. Стоюнин // Вестник Европы. — 1882. — Т. 1. — № 1. — С. 172–179.
51. Т. Курйозы иностранной литературы о России. (La Russie et l'Europe, par Henri Martin 1866. Preussen und Oesterreich im Jahr 1866, von Wolfgang Menzel) / Т. // Русский вестник. — 1866. — Т. 63. — № 5–6. — С. 349–376.
52. Флоринский Т. Д. Зарубежная Русь и ее горькая доля / Флоринский Т. Д. — К. : Тип. И. И. Горбунова, 1900. — 28 с.
53. Флоринский Т. Д. Славянское племя (статистическо-этнографический обзор современного славянства) / Флоринский Т. Д. — К. : Тип. У-та св. Владимира, Н. Корчак-Новицкого, 1907. — 193 с.
54. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). — Ф. 873. — Оп. 1. — Спр. 20. — 16 арк.
55. Шевелів Б. Петиції українських громад до Петербурзького комітету грамотності у 1862 р. / Б. Шевелів // За Сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. — 1928. — Кн. 3. — С. 11–16.
56. Щеголев С. История украинского сепаратизма / Щеголев С. — М. : Имперская традиция, 2004. — 472 с.
57. Z (Ригельман Н. А.) Современное украинофильство / Н. А. Ригельман // Русский вестник. — 1875. — Т. 115. — № 2. — С. 818–848.

О. В. Сажок

УДК 94:02:2–737(477.43)S18S

БІБЛІОТЕЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ШЕПЕТІВСЬКОГО АРХАНГЕЛО-МИХАЙЛІВСЬКОГО БРАТСТВА У 90-х рр. XIX ст.

У статті на основі історичних джерел і наукової літератури розглянуто становлення та розвиток бібліотек Архангело-Михайлівського церковного православного братства у містечку Шепетівка Заславського повіту Волинської губернії наприкінці XIX ст.

Ключові слова: Шепетівка, церковне православне братство, бібліотеки, бібліотечний фонд, читачі, культурно-просвітницька робота.

В статье на основе исторических источников и научной литературы рассмотрено становление и развитие библиотек Архангело-Михайловского церковного православного братства в местечке Шепетовка Заславского уезда Волынской губернии в конце XIX ст. Определены типы и функциональное назначение этих библиотек, установлен основной контингент пользователей,